

УДК 81'271

Окуневич Т. Г.

ПРО КУЛЬТУРУ МОВИ І МОВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ-ФІЛОЛОГІВ

У статті розглянуто значення понять "культура мови", "культура мовлення" і "комунікативні якості мовлення" та їх роль у фаховій підготовці студентів-філологів.

Ключові слова: мова, мовлення, культура мови, культура мовлення, комунікативні якості мовлення, студенти-філологи.

В статье рассматриваются значения понятий "культура языка", "культура речи" и "коммуникативные качества речи" а также их роль в профессиональной подготовке студентов-филологов.

Ключевые слова: язык, речь, культура языка, культура речи, коммуникативные качества речи, студенты-филологи.

The article discusses the meaning of "language culture", "culture of speech" and "speech communication skills" as well as their role in the training of students of philology.

Key words: language, speech, language culture, the culture of speech, speech communication skills, philology students.

У будь-якій педагогічній системі домінуючим елементом є вчитель. Проте й особистість учителя є досить складною системою, тому проблема педагогічного спілкування постає насамперед як проблема культури мовлення вчителя.

Поняття загальної культури мови і мовлення виявляється у царині духовних професійних якостей кожної людини і фахівця зокрема. Формування мовленнєвої компетенції є невід'ємною частиною національного виховання майбутнього вчителя-словесника, здатного засвоїти основи мовленнєвої культури і стати національно-мовною особистістю. Це пояснюється: 1) усвідомленням ролі й значення культури мовлення у майбутній фаховій діяльності; 2) зростанням інтересу до себе, своїх можливостей у плані самоосвіти, самовдосконалення, самореалізації; 3) посиленням ролі національно-мовної самосвідомості; 4) виробленням навичок мовного чуття; 5) уміннями дотримуватися норм української літературної мови, користуватися її виражальними засобами з урахуванням умов і завдань комунікації.

У пропонованій статті ставимо за мету розкрити роль і значення понять "культура мови" і "культура мовлення" у фаховій підготовці студентів-філологів.

Культуру мови розглядають як удосконалену літературну форму вираження і передачі думок. Термін "мовна культура" безпосередньо пов'язаний з розвитком теорії літературної мови, яка розроблялася зокрема у чеському мовознавстві в 30-ті роки ХХ століття. Заслугою лінгвістів було вироблення погляду на мовну культуру як на діяльність, свідому й цілеспрямовану турботу про літературну мову. Одночасно враховувалася й мета цієї діяльності, а також мовленнєва культура тих, хто користується літературною мовою, тобто носіїв мови.

У своїх працях чеські мовознавці виділяють явища, що входять до поняття мовної культури: ті, що стосуються мови (коли йдеться про мовну культуру в особистісному розумінні цього слова), й ті, що стосуються мовлення.

Інколи цей аспект диференціюють термінологічно, і тоді йдеться про культуру мовлення. До того ж в обох сферах (мови і мовлення) однаково розрізняють 1) культуру як стан, рівень (мови, мовлення); 2) культуру як діяльність, тобто вдосконалення мови і мовлення. Ці проблеми й стали предметом дослідження у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві.

Теоретичні основи культури мовлення як науки розробляли О. Ахманова, Н. Бабич, І. Білодід, Л. Булаховський, В. Виноградов, Б. Головін, С. Єрмоленко, М. Жовтобрюх, М. Ілляш, Є. Істріна, А. Коваль, В. Костомаров, М. Пентилук, М. Пилинський, О. Потєбня, І. Синиця, М. Сулима, В. Чернишов, Л. Щерба та ін. Але деякі питання цієї проблеми не з'ясовані й досі або ж трактуються по-різному. Щоб осмислити ці питання, необхідно вдатися до ретроспективного аналізу понять "мова" і "мовлення".

У мовознавстві досить довго не було єдності в тлумаченні понять "мова" і "мовлення". Слово "мова" має кілька значень: 1) це здатність людини говорити, висловлювати свої думки; 2) це сукупність довільно відтворюваних, загальноприйнятих у межах даного суспільства звукових знаків для об'єктивно існуючих явищ і понять, а також загальноприйнятих правил їх комбінування у процесі вираження думок, мовлення, говоріння; 3) властива кому-небудь манера говоріння; 4) те, що говорять, чий-небудь слова, бесіда, розмова; 5) публічний виступ на яку-небудь тему [5, с. 663]. Мовлення ж розуміється як реалізація мови-коду.

Необхідність уточнити зміст поняття “мова”, надати йому термінологічної визначеності виникла після того, як Ф. де Соссюр та І. Бодуен де Куртене ввели у науковий обіг опозицію мова – мовлення (фр. “langue” – “parole”, рос. “язык – речь”) [2]. У наукових дослідженнях поняття мови і мовлення фактично розмежовувалися, хоча і без спеціального пояснення й опису (І. Бодуен де Куртене, В. Гумбольдт, О. Потебня, Г. Штейнталь, Г. Шугардт, Ф. Фортунатов та ін.). Спробу теоретично обґрунтувати таке розмежування зробили Ф. де Соссюр та Л. Щерба. Але як у їхніх поглядах, так і в розумінні іншими мовознавцями та психологами цієї проблеми спостерігаються розбіжності. Г. Штейнталь зазначав, що мова – “це не сутність, що знаходиться у спокої, а діяльність, що триває” [8, с. 85]. В. Вундт розумів мову як систему психофізіологічних процесів, тобто процесуально. С. Рубінштейн категорично стверджував, що “психологічний аспект маємо тільки у мовленні. Психологічний підхід до мови, як до такої, не придатний: це помилковий психологізм, тобто неправомірна психологізація мовознавчих явищ”.

Таким чином, між психологією і лінгвістикою утворилося розмежування предмета дослідження: психологія вивчає процеси говоріння, мовлення, тобто мовленнєву діяльність, і лише опосередковано займається мовою. Однак, більшість авторів залишалася в межах розуміння, запропонованого Ф. де Соссюром. Так, для Л. Єльсслева, А. Смирницького, Г. Колшанського мова відноситься до мовлення як потенційне до реального, для О. Есперсена і А. Реформатського – як соціальне до індивідуального.

Тому щодо розуміння понять “мова” – “мовлення” можна виокремити два підходи. Прибічники першого (І. Білодід, Л. Блумфільд, А. Волков, В. Дорошевський, О. Есперсен, С. Єрмоленко, А. Коен, Т. Колшанський, О. Мельничук, О. Потебня, В. Русанівський, А. Спіркін, З. Харріс, Ч. Хеккет, Г. Шухардт), незважаючи на інтенсивне входження в лінгвістичну теорію понять “мова” і “мовлення”, не визнають соссюрівську дихотомію. Так, О. Потебня, відстоює думку, що “мова є настільки ж діяльність (мовлення), наскільки і продукт” [7, с. 57]. О. Мельничук зазначає, що “говорити про мову і мовлення як про два співвідносні аспекти загальної мовної сфери немає підстав. Реально існує лише мова як загальна сукупність конкретних мовних виявів, тобто процесів мовної діяльності, в яких використовуються різні компоненти мовної структури” [4, с. 13]. Т. Ломтев, М. Панов, А. Супрун уважають, що мовлення є похідним від мови, тобто розглядають мову не як продукт лінгвістичної діяльності, а як об’єктивне явище, що реалізується у мовленні. Отже, мова розглядається як система правил і набір одиниць, які становлять узагальнені спеціальні факти мовлення.

Прихильники другого підходу (Н. Бабич, Е. Бенвеніст, В. Виноградов, Ф. Гарднер, А. Коваль, Е. Косеріу, В. Костомаров, Т. Панько, В. Русанівський, А. Сеше, О. Смирницький, М. Трубецької, Н. Хомський, Л. Щерба) наполягають на розмежуванні термінів “мова” і “мовлення” й необхідності двох лінгвістик (лінгвістики мови і лінгвістики мовлення). Нині цими термінами активно послуговуються як мовознавці, так і методисти (О. Біляєв, В. Мельничайко, М. Пентилюк, О. Потапенко та інші).

Сучасні лінгвісти для розмежування мови і мовлення в основному використовують ті ознаки, які запропонував Ф. де Соссюр, звівши їх до однієї чи двох: 1) мова є продукт, який виділяється з мовлення (Л. Щерба, Е. Косеріу, О. Смирницький); 2) мова – постійна, довговічна, мовлення – перемінне, нестійке, недовговічне (М. Трубецької, Л. Єльсслев); 3) мова – щось загальне, мовлення – конкретне (М. Трубецької).

Майже всі лінгвісти, що визнають дихотомію “мова – мовлення”, вважають мову потенцією, знанням або системою знаків, а мовлення – реалізацією цієї потенції (можливостей мови), функціонування засобів різних мовних рівнів. Н. Бабич підкреслює, що “мовлення може бути індивідуальним, а мова завжди спільна для її носіїв” [1, с. 8], Т. Панько наголошує, що в мові відбито характер народу, його історія, психічний стан, побут, історія, а в мовленні виявляється конкретна людина з її світосприйманням, самовіддачею, зі своїми знаннями та етичними параметрами.

Поняття мови і мовлення розмежовують і в суміжних галузях науки, які мають справу з мовним матеріалом (психології, педагогіці, лінгводидактиці). Погляди психологів на цю проблему, як правило, принципово нічим не відрізняються. І. Синиця писав, “що мова – особливий засіб спілкування, так само, як мовлення – особлива психічна діяльність... По суті, мовне спілкування відбивається саме в мовленні” [9, с. 36]. Грейс і Лагуна, А. Делакура протиставляють “мову як соціальний феномен” і “говоріння”, включаючи ці компоненти в “мовленнєву діяльність”. Т. Слама-Казаку дуже близько підходить до ідей Ф. де Соссюра, розрізняючи “мовленнєву діяльність”, аналогічну соссюрівській, “мовленнєві здібності”, “мову” як систему і “мовлення” як маніфестацію мови [10, с. 20]. Н. Жинкін формує єдино прийнятну для сучасної науки точку зору про те, що мовлення не кінець, а початок ланцюга, об’єкт вивчення, а не результат вивчення.

Отже, виходячи із сказаного, мова – це система знакових одиниць, що служать спілкуванню людей і відбиваються у свідомості колективу. Мовлення – це послідовність знаків мови, побудована за її законами, з її “матеріалу” відповідно до вимог висловлюваного конкретного змісту (думок, почуттів, настроїв, бажань, стану тощо).

У мові все виправдано за законами її розвитку. До неї не можна застосувати терміни “правильно – неправильно”, “точно – неточно”. Але вони характерні для мовлення, у якому досягається співвідношення

як з правилами і нормами мови, так і з вимогами до висловлюваного змісту – логічного, емоційного, естетичного тощо. У мовленні можуть виникати відхилення від правил мови, порушення її норм, протиріччя у вимогах до змісту, що зумовлені різними причинами, однією з яких є проблема двомовного середовища. Таким чином, в науці про мову виникає велика і складна проблема культури мовлення.

Щодо визначення місця мовної культури в структурі мови важливим для нас є з'ясування поняття "культура". Залежно від основного підходу до нього на сьогодні виділяють антропологічні, соціологічні та філософські визначення культури (Ю. Вишневський, М. Коган, Е. Маркарян, В. Межуєв).

Аналіз проблеми культури дозволив зробити висновок, що існують дві концепції: одна з яких трактує культуру як творчу діяльність, інша – як спосіб, технологію діяльності. Культура, за твердженням М. Когана, є засобом духовного опанування дійсності, виявлення цінностей, які є цілісною системою логічно пов'язаних стійких ідей, оцінок, орієнтацій, норм, критеріїв, виражених у зразках діяльності [3, с. 254]. Із цього погляду, на думку В. Семенова, поняття культури дає змогу побачити "міру усвідомлення людиною свого ставлення до себе, природи, ступінь і рівень самореалізації своїх потенцій" [8, с. 15]. Оскільки культура охоплює усі сторони життя, будь-який вид людської діяльності визначається тим, наскільки ця діяльність стала здобутком окремої особистості. Таке розуміння культури є важливим для визначення і з'ясування особливостей мовної культури студента-філолога, що передбачає вміння володіти мовою і визначає рівень цього володіння.

Отже, у вдосконаленні мовленнєвої культури студентів філологічних факультетів важливе місце посідає психологія культури як процес спілкування засобами мови, що має своїм завданням зробити мовлення, по-перше, змістовним, по-друге, зрозумілим, по-третє, виразним, по-четверте, дієвим.

У науковому вжитку перебуває два поняття: "культура мови" і "культура мовлення". Термін "культура мовлення" вживають і лінгвісти (Н. Бабич, Б. Головін, І. Голуб, С. Єрмоленко, М. Жовтобрюх, А. Коваль, Т. Панько, О. Пономарів, Д. Розенталь), і методисти (О. Біляєв, М. Вашуленко, В. Капінос, Т. Ладженська, М. Пентилюк, М. Соловейчик та ін.).

О. Біляєв, Н. Бабич, віддаючи перевагу словосполученню "культура мовлення", дотримуються думки, що поняття "культура мови" і "культура мовлення" співвідносні між собою як мова і мовлення, тобто як загальне і конкретне.

Терміном "культура мовлення" послуговуються також І. Білодід, В. Виноградов, М. Жовтобрюх, Т. Панько, А. Коваль. Так, В. Виноградов указує, що "поняття "культура мови" і "культура мовлення" мають бути усвідомлені у двох різних планах", зазначаючи, що "наука про культуру мови і культуру мовлення являє собою теоретичну і практичну дисципліну" [8, с. 9]. Розмежовує поняття "культура мови" і "культура мовлення" і М. Пентилюк. Вона доводить, що культура мови – це "наука, що вивчає нормативність мови, її відповідність тим вимогам, що ставляться перед мовою в суспільстві", а культура мовлення – це "досконале володіння мовою, її нормами у процесі мовленнєвої діяльності людини" [6, с. 4].

У русистичі (на відміну від досліджень українських мовознавців) надається перевага поняттю "культура мовлення" й обговорюється статус культури мовлення як окремої галузі знань. Відомі такі концепції культури мовлення: вчення про правильність мовлення або ортологія (О. Ахманова, Ю. Бельчиков, В. Веселитський, В. Беляєв); теорія "гарного мовлення" (Б. Головін) і близьке до неї трактування "комунікативної доцільності" (В. Костомаров, О. Леонтьєв); концепція, в якій обґрунтовується необхідність володіння спочатку нормами літературної мови, а потім – мовленнєвою майстерністю, тобто культурою мовлення (Л. Скворцов); культура мовлення як лінгвістична дисципліна, що орієнтує не тільки на нормативний, а й на якісний характер мовлення (Д. Розенталь, М. Теленкова). Ці теорії різняться розумінням об'єкта і завдань культури мовлення, мають розходження у термінологічних визначеннях, але зорієнтовані на функційний аспект мови і виходять з розуміння мови як суспільного явища, що нерозривно пов'язане з мисленням, яке взаємодіє з ним.

Ознайомлення з вітчизняною й зарубіжною літературою з питань культури мови і мовлення дає підстави зробити висновки, що культура мови – це самостійна лінгвістична дисципліна, яка вивчає стан і статус норм сучасної літературної мови та рівень лінгвістичної компетенції її носіїв. Культура мовлення – це досконале володіння мовою, її нормами, вміння правильно, точно, виразно передавати свої думки засобами мови.

Правильним вважається таке мовлення, в якому мовець дотримується норм сучасної літературної мови. Така висока культура мовлення включає й уміння знайти не тільки точні засоби для висловлювання своєї думки, але й уживати слова, фрази відповідно до мети і ситуації спілкування. Таким чином, виділяються два головні показники культури мовлення – правильність і комунікативну доцільність.

Другий показник, що визначений ще з найдавніших часів і визнаний сучасними мовознавцями й методистами (Н. Бабич, О. Біляєв, А. Васильєва, Б. Головін, І. Ілляш, А. Коваль, М. Пентилюк, М. Пилинський та ін.), включає в себе такі комунікативні якості: правильність, точність, логічність, ясність, достатність, чистота, виразність, багатство (різноманітність), естетичність, доречність.

Ураховуючи мету нашої розвідки, у розкритті значення понять "культура мови" і "культура мовлення" необхідно приділяти увагу всім якостям мовлення, але в першу чергу 1) правильності, що пов'язана

з дотриманням мовної норми на фонетичному, лексичному, граматичному, словотворчому й стилістичному рівнях; 2) точності висловлювання, оскільки поняття “точність” включає два аспекти: точність у відображенні дій і точність висловлення думки у слові. Найбільше нас цікавить другий аспект, що пов’язаний з дотриманням норм літературної мови, оскільки неправильна вимова звуків та їх сполучень, змішування близьких за звучанням, але різних за значенням слів (міжмовні омоніми) можуть призвести до відсутності конкретності у висловлюванні; 3) чистоті мовлення, бо чистим вважається таке мовлення, в якому відсутні елементи, не пов’язані з нормами літературної мови: діалектизми, просторічні слова, а також слова і словосполучення, в яких допускаються помилки інтерферентного характеру.

Досягти високого рівня культури мовлення неможливо без високої лінгвістичної свідомості носія мови, любові до мови, постійної потреби аналізувати, удосконалювати, шліфувати власне мовлення. Для цього необхідно добре оволодіти мовними нормами, стежити за їх змінами, не допускати змішування мовних явищ, проявів інтерференції; критично ставитися до написаного і мовленого слова.

Культура мовлення майбутнього вчителя-словесника є не лише показником його професійних якостей, а й фактором, що впливає на його визнання у педагогічному світі. Учителі, які не володіють мовленням на належному рівні, не можуть бути задоволеними собою, що негативно позначається на їхній професійній діяльності.

Література:

1. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення / Бабич Н. Д. – Львів : Світ, 1994. – 231 с.
2. Бодуен де Куртене И. Избранные труды по общему языкознанию / И. Бодуен де Куртене. – М. : Наука, 1963. – 206 с.
3. Коган Л. Н. Всестороннее развитие личности и культура / Коган Л. Н. – М. : Знание, 1981. – 255 с.
4. Мельничук О. С. Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства / Мельничук О. С. // Мовознавство. – 1997. – №2–3. – С. 3–19.
5. Новий тлумачний словник : у 3 т. / [укладачі В. Ярмоленко, О. Сліпушко]. – К. : Аконіт, 1999. – Т. 2. – 911 с.
6. Пентилюк М. І. Культура мови і стилістика / Пентилюк М. І. – К. : Вежа, 1994. – 240 с.
7. Потебня А. А. Эстетика и поэтика / Потебня А. А. – М., 1976. – С. 157.
8. Семенов В. С. Культура и развитие человека / Семенов В. С. // Вопросы философии. – 1982. – №4. – С. 11–15.
9. Синиця І. О. Психологія усного мовлення учнів 4–8 класів / Синиця І. О. – К. : Радянська школа, 1974. – 208 с.
10. Slama-Cazacu T. Langage et contexte / T. Slama-Cazacu. – М., 1958. – С. 13.